

Expedíció az őshaza tájaira

Az író betegségei
saját tolmácsolásában

Írásunk a Zichy-expedíció egészségügyi vonatkozásait tárja fel Szádeczky-Kardoss Lajos úti-naplója alapján, amely 1895-ben íródott a Kaukázust, Közép-Ázsiát járva.

Az expedíció megtervezője, szervezője, vezetője és finanszírozója gróf *Zichy Jenő* (1837–1906), aki Németországban végzett jogász, jómódú földbirtokos, majd Fejér vármegyében főszolgabíró volt. A közgazdaság és az ipar, valamint az iparosoktatás érdekében kifejtett munkálkodása miatt „ipargrófnak” nevezték. Az Országos Iparegylet és az Általános Iparegylet (amelyek később egyesültek) elnöke volt. Több külföldi utazást is tett. Tizenkilenc évesen Széchenyi Béla társaságában vadászott a Kaukázusban, 1866-ban Angliában a víz- és csatornahálózat kiépítését, Hollandiában az öntözést, lecsapolást tanulmányozta. Majd három ázsiai expedíció következett.

A XIX. század sajátos hazafias légköre, értékek iránti elkötelezettsége, a közelgő millenáris ünnepek, valamint a hol romantikus, hol tudományos érdeklődésű őshazakutató elődök mindenképpen ösztönzően hatottak a magyarok őstörténete iránt érdeklődő Zichy Jenőre.

Különböző tudományágak kiváló tudós képviselőit választotta útítársul: *dr. Szádeczky-Kardoss Lajost* (1859–1935), a kolozsvári egyetem magyar-történelem szakos professzorát, kiváló gyorsírót; *dr. Wosinszky Mór* (1854–1907) régészt, szekszárdi apát plébánost; *dr. Bálint Gábor* (1844–1913) székely nyelvtudóst, a kolozsvári egyetem keleti nyelvek tanárát; az ázsiai származású örmény *Csellingerián Jakabot*, aki tolmács, író, a kaukázusi nyelvek ismerője, kapcsolatépítő és titkár volt. Később csatlakozott hozzájuk *Wuttke Károly*, müncheni festő is.

Körülmekintően kellett útipoggyászuakat összeállítani: sátrak, nyári-téli ruházat, fegyverek, muníció, lovagló-, hegymászó felszerelések, minimális élelem, fényképezőgépek, fonográf, térképek, könyvek, egészségügyi tartozékok stb. – szerepeltek a listán.

Az első Zichy-expedíció tehát 1895. április 30-án

indult, három és fél hónap alatt mintegy 20 000 kilométernyi utat tettek meg vonaton, hajón, szekéren, lovon, tevéen, telegán (kétkerekű taliga), trojknán (két tengelyre helyezett szűk teknő). Jártak homokszivatagban, több ezer méter magas hegyek között, városokban, aulokban (kaukázusi nomád török népek törzsi szervezete, illetve sátortábora). Zivatar, eső, jégeső verte őket, 40 Celsius-fokos forróságban haladtak.

A kaukázusi népek, nyelvcsaládok egész sorát említi a napló, ábécésorrendben: abaszgok, abazák, abházok, adigék, andik, avarok (Dagesztánban), csecsenek (Groznijsban), cserkeszek, dargok, grúzok (Tifliszben), kabardok (Nalcsikban). A karacsajok [*Besse János* (1765–1784) magyar világjáró azt írta, hogy ősmagyaroknak tartották magukat (Cserkeszkben)], kazárok, kubacsiak, lezgek, mingrélek, nogájok, oszétek, sabszugok, zikhek (ők Julianus barát útijelentésében is megtalálhatók).

Részesei voltak érdekes találkozásoknak, ünnepi szertartásoknak, hercegi fogadásoknak, mindeközben útjuk felől tudósították a hazaiakat, leveleket írtak a családtagoknak, pályatársaknak. Ezek a híradások megerősítik, kiegészítik a napló bejegyzéseit.

Mindenki a maga tudományágával foglalkozott, „mert a legteljesebb tanulmány-szabadság uralkodott” – nyilatkozta hazatérésükkor Bálint Gábor nyelvész. Azt is elmondta, hogy ők nem az őshazát mentek keresni, hanem „az idegen tudósok által mellőzött vagy elhanyagolt adatokat” akarták megismerni, történelmi, régészeti és nyelvészeti ismeretekkel, fellelt összefüggésekkel kívántak gazdagodni.

Kutattak levéltárakban, múzeumokban, tudósokat kerestek fel. Zichy könyveket, néprajzi, régészeti, iparművészeti tárgyakat vásárolt. Ahol engedélyt kaptak rá, ott régészeti ásatásokat is végeztek.

Nem sorolom fel e helyütt az őstörténetünkre vonatkozó megállapításait, viszont megkísérlem összegezni az expedíció egészségüggyel kapcsolatos megfigyeléseit a korabeli sajtóhíradások, leveleik, valamint Szádeczky-Kardoss Lajos négy füzetből

álló naplófeljegyzései alapján. Mindezt Schelken Pálma jóvoltából tehetem, aki a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában lévő 400 oldalas, múlt századi, Gabelsberger–Markovits-féle gyorsírással, kézzel írott, helyenként igen nehezen olvasható szöveget megfejtette. Vannak ma már feloldhatatlan rövidítések, átíratatlan mondatok, de 20 év kitartó munkájával lehetővé tette, hogy ezt az egyedi kultúrtörténeti emléket születése után 105 évvel megjelentethessék. (Zichy-expedíció Kaukázus, Közép-Ázsia, 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója. Gyorsírásból megfejtette: Schelken Pálma. Budapest: Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó; 2000.)

A tisztálkodási lehetőségekről, az egészségügyi viszonyokról egy katonai gyógyszerész adott nekik felvilágosítást, utuk lelegején, a mai Krasznodárban (Jekatyerinodár). Amikor a szép fekvésű Batumi hosszúkás öblébe értek, a tengerparton szabadon fürödtek az asszonyok, lányok ingben, felállás közben meztelennek látszottak, és tőlük nem messzire a férfiak lubickoltak, teljesen csupaszon. A fürdést veszélyesnek mondják, hiszen nagyon meleg és piszkos a víz, mert a Csorok vize itt ömlik bele, s erre felé hullámszik a tenger. Itt, a környéken uszodák is vannak.

A Don vizében is – Rosztovnál – fürdőző alakokat láttak. Az asszonyok fedetlen felsőtesttel ott guggoltak, mosták magukat, „vállukat kannával öntözték”.

Batumban a bennszülöttek, törökök, grúzok, örmények, oroszok s az európai kolónia tagjai kedélyesen, nagy keveredésben éltek együtt. A nyílt tengerben élvezték a szabad fürdőzést, külön csoportban az asszonynépség, más csoportban a férfiak, katonák is százával vetköztek minden restelkedés nélkül a nyílt tengerparton. Feltűnő volt a látvány, hiszen eddig „keleti elzárkózottsághoz” szoktak.

Taskend felé szép látványt nyújtottak a működő malmocskák, de a patakok bő vize piszkos volt. A völgyben lévő települések azonban már vízvezetékkel vannak ellátva.

A törvényszéken a belépőknek is elhelyeztek mosdótálat kendővel, s miután kezét mostak, haladhattak csupán beljebb (Szelencsukban).

A lakásbelső-, szobabelső-leírások mutatják, hogy igen kevés bútor között éltek az emberek – egy asztal, szék, ágy és íbrik „az ülepet kimosni”.

A gyógyfürdőkről többször tesz a napló írója említést: Tifliszben (Tbiliszi) egy perzsa fürdőben, a szép, mozaikkal kirakott márványkádba állandóan csorog a meleg víz, a „kénes oldat”. Van hideg terasza, ülőkádja, amelyben nem meleg víz csordogál felül és alul. „Mosakodó porcelán fekvőhely, ahol az embert egy beporozza és ugyancsak megdolgozza. Legérdekesebb a szappanozás. Egy felfújt

tömlőből szappanbuborékot csinál, s abba vonja be az embert.”

Pjatigorsk öt nagy hegy között fekszik, szép kénes fürdői vannak, amelyek köszvényes és szervi bajokban igen hasznosnak bizonyultak. A szomszédban egy vasas fürdőt is fel lehet keresni, ásványvize könnyű és ízletes. A déli Kaukázus legbájosabb pontjának nevezi a naplóíró a Borszom fürdőt. A Borszom folyó és a Csornaja Recska patak találkozásánál fenyvesek árnyékában a déli Kaukázus legszebb és leglátogatottabb fürdője rejtőzik. 30 évvel azelőtt az expedíciót vendégül látó nagyherceg atyja, Mihály nagyherceg alapította a birtokán, s vilatelkeket ajándékozott beépítésre.

Egy vadszőlővel befuttatott lovagvár formájú vilában, bódító illatú hársfák árnyékában szállásolták el őket. Az itt-tartózkodás útjuk egyik legkellemesebb emléke volt.

Lássuk az ivóvízre vonatkozó naplójegyzeteket!

A Fekete-tenger északkeleti partján, Tonnelnaja vasútállomáson egy zöldre festett hordó volt kitéve két láncra kötött vödörrel, ebből ittak az emberek, így terjesztik a betegséget!

Azt hitték az expedíció tagjai, hogy a Kaukázusban majd jó vizet isznak, és csalódnuk kellett. Kutak nincsenek a falvakban, a Bakszánból isznak, a rettenetesen zavaros, piszkos sárga vízből, amely igen rossz ízű is, az expedíció tagjai sehol sem fogyasztottak ezután belőle.

Bakuban az egész város petróleumszagú, a víz is ihatatlan.

Buchara felé az úton itatóhelyek vannak, kőből épült vályuk, mellettük keskeny, mély kútból húzta az üzbég a piszkos vizet. „Két kopjeket kapott egy pár ló itatása után.” A kocsisnak egy réztáliból adott inni.

A városba jutva árnyas ligetben állnak a sátrak, középen egy ciszterna található, kőfal között, lépcsőkkel. Esővíz van benne. A vízmerítők leszálltak és teletöltötték a juhbőrből készült víztartályukat egy bőrmerítővel. Amikor megtelt, bekötötték a nyílását s úgy vitték tovább árulni. Ilyen vízben mosnak, fürdenek az emberek, és ebből isznak. A bódékban borotváltak, az egyik doktor köpölyözött és szívta a vért az egyik ember ereiből egy csőbe, és köpte ki egy tányérra.

Ó-Szamarkandban jegesvíz-árusok tömlőkbe töltötték a vizet. Egy réztányérban jég volt, erre ráöntötték, így adták el. Fagylaltot is csináltak az utcán, késsel apró részekre faragták a jeget, majd összegyúrták valami mézfélével, ezután bepakolták tört cukorféleségbe, s pálcácskára szúrkálva árulták.

Kitűnő kép a napló leírásai között, amint egy vízáruló bal karjában jeges vízes edényt tart, a jobbával rázza az apró török ivókészletet.

A lepényárus kosarában lángosok, rétesek voltak, mellette egy táliban zsír, abba mártogatott egy ron-

gyot, azt csavarta ki a süteményekre, a körülötte guggolók vették és nagy élvezettel fogyasztották. A lepény igen ízlett, de a zsírmanipuláció elvette az ember kedvét a további kóstolgatástól.

Az expedíció tagjainak étkezéseiről megtudjuk, hogy erősen borsozott zöldséglevességekkel, hideg baromfihússal, köleskásával, köleskenyérrel, falusias tehénsajttal, epres és édes birkasajttal, lepényt tejfellel (amely „csömörletes”), nyárson sült birkával kínálták őket. Ez utóbbiról egyszer Wosinszky Mór úgy vélekedett, hogy „elmegy az étvágyunk, mert a mellettünk állva étkező hercegek markukkal nyúlnak tálunkba, s oda dobják vissza a leszopogatott csontokat”.

A puszták közepén rántottát ettek, a sivatagban tevetejjel készült kávét ittak. A legfőbb ital a tea, amellyel gyomrukát is igyekeztek rendben tartani. Rum helyett tejjel vagy citrommal fogyasztották.

Találunk utalást a naplóban az illemhelyekre is.

A kertben nagy kövekből összerakott négyszögű, alacsony fészter áll, vastag gerendákból van a födele, és benne egy háromszögű lyuk, mellette elől egy gerenda van átvetve, amelyre rá lehet ülni.

Bucharában az emír gyönyörű házában a szokásos piros háttérrel apró fülkék álltak a vízpipázók számára. Egyik oldalon teljesen üveges négy ajtó, ablakokkal, felette kis szőnyeg, íme az árnyékszék. Két széles székléc messzi egymástól, hátra, hogy csak felállni lehet rá.

Az orvoslást tekintve már olvashattunk egy példát, a köpölyözés leírásakor. A járványok, fertőzésveszélyek több helyütt szerepelnek a naplóban. Az utcán kitaszított, fehér képű bélpoklosok kitett tányérral koldultak, ujjuk 2-3 év alatt lerohad. Körülöttük gyerekek.

A Zarafsán vize hordozza a filaria m... nevű gilisztafélet, amely a bőr alatt élőszkodik. „A trópusi éghajlatú, de nedves és egészségtelen tengeri gőzfürdőben, Délnyugat-Kaukázusban a malária bacilusait fogyasztjuk a 40 fokos melegben – írja a napló szerzője. – Müncheni piktorunk kapta meg legelőször a lázat, de a chinin por csakhamar gyógyította.” Rosszabbul járt Wosinszky Mór, aki több napig küzdött a lázzal, a kininporok, s a batui orvos sem tudott segíteni, csak a maláriás légkör elhagyása jelentett enyhülést. A tengeren már jól volt.

Bucharában az expedíció résztvevői láttak egy temetést. Gyors tempóban, magas rudakon a vállukon vitték a halottat és énekeltek előtte. La Allah, il Allah mormolással kísérték igen sokan. A koporsó egyik felét készítik csak el, ebből is kiborítják a holttestet, s csak egy méter mélyen helyezik el. Sárból faragott sírtetőzet van fölötte. Igen sűrűn, egymás mellett temetkeznek.

Az erkölcsökről nem idéztünk még leírást. Bucharában ragyogó színű, elől nyitott, három lábán álló selyemsátrakat lehetett bérelni. A városi

aranyifjúság fő mulatsága, hogy meztelen lányokat, fiúkat táncoltatnak maguk előtt. Csakhogy veszedelmes mulatság ez, mert ha a főrendőr elkapja őket, a lányoknak és ifjúknak fejét veszik. Ha kivédtek, 5–10 000 rubelért megválthatják magukat. Képet kapunk a nők helyzetéről, a lószőr fátyollal elrejtett arcúakról éppúgy, mint a felkínálkozókról.

Végére hagytuk a moszkvai beszámolót, 100 évvel ezelőtti élményeket idézünk most. Ahogy megpillantható a város, síkságon, alacsonyán fekszik. Előtte rét és erdő, csillognak az aranyos kupolák. A város vidéke nem valami kulturált, sőt mocsaras, a látképe reménytelenséget sugall, nagyot csalódtak az utazók. Benn a városban sok a szemét és a trágya, amelyben szegény emberek vájkálnak, keresgélnek, mint nálunk a kőbányai szemétdombon. A külváros ízléstelen színű házai roskadoztak, a kövezet majd kirázta a lelküket – írja a napló szerzője. A két szép formájú víztorony, a belső városrész fás sétányai, a színház épülete jelentős benyomást tett rájuk. Minden nap láttak azonban verekedést, brutalitást és sok részeg embert. A nép együgyű. Könnyű a kereset, sok a pénz, mindenki iszik, lopnak a villákban, nagy a romlottság és az erkölcstelenség. A rendőrök sem bírják a kicsapongókat féken tartani. Éjjeli lányok lepik el a parkokat, sőt, a varrólányok ingyen adják magukat. „Gyalázatos élet folyik Moszkvában, gazdag milliomos nők szeretőket tartanak, diákokat, férfi metreszeket. Egy asszony kap a férjétől 500 rubelt, szeretőjétől 1000 rubelt, ezen tarthatnak egy fiatal diákot. Ogyesszai kereskedőnk beszélte, hogy neki milliomos asszonyok a szeretői, ezek bármikor eljönnek hozzá a vendéglőbe. A férjek sokszor heteken át nem látják feleségüket és gyermekeiket, csak vasárnap. Metreszükkel élnek.”

Az expedíció szerencsésen, nagy gyűjteménnyel tért vissza, amelyet a millenniumi kiállításon mutatnak be, majd Zichy Jenő azt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

Útjainak sommázatát, tudományos eredményeit megjelentette egy két- és egy négykötetes, gazdagon illusztrált díszkötésű, igen reprezentatív kiadásban.

1899-ben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett, s a kereskedelmi miniszter megbízta őt az 1900. évi párizsi kiállítás magyar történelmi bizottságának vezetésével. Virchow ajánlása a berlini néprajzi és embertani társulat levelező tagjává választotta.

Vajon, ennek a kultúrtörténetileg igen jeles, a Kaukázus közelebbi megismerését szolgáló naplónak megjelentetésétől mit várunk? Azt, hogy figyelemkeltően ösztönző hatású lesz, s hogy dr. Erdélyi István régészt idézzem: irigykedve olvassák a sorokat, s egy tudományosabb expedícióról álmodnak. Bízunk benne, hogy a XXI. században, amikor már a Kaukázusban nem a fegyvereké lesz a döntő szó, újabb kísérlet történik a kapcsolatfelvétellel.